

Концепт серця в «пророчій утопії» лірики Лесі Українки

Витоки українського серцецентризму можна виводити як із ментальних особливостей споконвічних землеробів, так і з трансплантованої через посередництво Візантії біблійної, неоплатонічної й патристичної літературних традицій. Філософи й етнопсихологи сходяться на тому, що українська психічна структура визначається емоційно-почуттєвим характером, зосередженим довкола «серця», кордоцентричністю на відміну, наприклад, від романського раціоналізму та германського волюнтаризму [18, с. 253]. Поняття про серце як суто філософський концепт виступає в XVII ст. у творах українського мислителя Кирила Транквіліона-Ставровецького. Значно глибше розробив це філософське поняття у своїй творчості Григорій Сковорода, ставлячи його набагато вище від людської душі та духу й убачаючи в ньому центр духовного життя людини – орган найвищого духовного значення. Досить підставово можна вести мову про серцецентризм творчості І. Вишенського, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Гоголя. У відомого українського філософа й християнського антрополога Памфіла Юркевича українська «сердечність» набула ознак цілісного вчення – «філософії серця».

Дмитро Донцов у своїй праці про Лесю Українку «Поетка-пророчиця», на наш погляд, напрочуд точно визначив один з онтологічно-екзистенційних, а водночас і дискурсивно-стильових вимірів лірики поетеси, зауваживши, що «поетка – своїми смаками, пристрастями і вдачею – була типова постать Середньовіччя» [4, с. 481]. Автор праці апелює до кількох засновків зі статті Лесі Українки «Утопія в белетристиці» про «пророчу утопію», котрі вдало проектує на власну творчість поетеси, спонукаючи до аналізу наскрізного для останньої умовно сформованого фідеїстичного (релігійного) дискурсу та його кодових складових¹. Концепт «серця» як символічного центру емоційного життя людини, закономірно, постає одним із основних у цьому авторському релігійному дискурсі, реалізуючись у широкому спектрі втілень: від традиційних для фольклору звертань «серце-козаче», «Ксеню, серце» («Русалка»), «Олесю, серденько» («Веснянка») до глибоких, культурологічно багатозначних символів.

Однією з підстав для потрактування концепту «серця» як елементу біблійно-християнського коду в ліриці поетеси є її глибоке знання тексту Біблії й неканонічних апокрифічних сюжетів та історичного контексту їх виникнення. Навіть більше, Леся Українка читала Біблію постійно, про що свідчить, зокрема, лист до Михайла Драгоманова, написаний 2 січня 1892 року: «Порадьте мені: оце хочу купити Біблію, та не знаю, яку краще: чи грецьку, чи слов'янську, – думаю, грецьку краще. Звісно, жидівська була б найкраща, та що ж, коли не знаю по-жидівськи. В Біблії, окрім всього іншого, маса грандіозної поезії, і мені скучно, коли я довго її не читаю» [11, с. 125]. Виходячи зі структуралістської аксіоми, що будь-який художній текст як комунікативна система наділений ще й творчим потенціалом – тобто здатністю моделювати світ відповідно до своєї структури, і навпаки – змодельований у художньому творі світ здатний структурувати певним чином свідомість читача, – можна стверджувати, що постійний контакт із певним текстом як естетичною структурою неминуче впливатиме на структурування свідомості читача та моделювання його власної картини світу. Цим можна пояснити змодельовану в ліриці Лесі Українки її власну «пророчу утопію», а серце її ліричних героїв, як і в богонатхненних авторів біблійних книг, за визначенням П. Юркевича, постає осередком «всього тілесного й духовного життя людини, як найістотніший орган і щонайглибше вмістилище всіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками і відтінками» [17, с. 73].

Мотив серця, пораненого, отруєного, вкритого огнистими слідами, палаючого, – внаслідок взаємодії з певним вогняним чи світловим образом (зірками, іскрами, блискавицями, променистими й палкими сльозами, осяйним огняним мечем) кількісно переважає всі інші мотиви, пов'язані з образом серця, в ліриці Лесі Українки. Зі збільшенням міри самоусвідомлення творчого генія цей світлоносний вплив все частіше спричиняє самовияв ліричних героїв у слові, як-от у поемі «Місячна легенда»: «Тії сльози, ті перли яснії, / Певне, впали у серце моє, / Бо ще й досі на сльози сумнії / Пісня з серця мого устає» [12, с. 154]. У поезіях «Ave Regina»: «Ти глянула поглядом владним, безжалісна музо, / Серце моє затремтіло, і пісня моя залунала...» [12, с. 49]; «Поет під час облоги»: «Ті промені горді, ясні, золотії, / В ньому розбудили і речі, і мрії, / Їх стримати – груди тісні!» [12, с. 40]; «Ангел помсти»: «Він промовля мені слова страшні й великі, / В руках палає меч осяйний, огневий, / І в серці, наче поклик бойовий, / Здіймаються у мене стіви дикі» [12, с. 45]. Явлення слова у змодельованому Лесею Українкою художньому світі

¹ Варто зазначити, що фідеїстичний дискурс у творчості Лесі Українки (зокрема, такі його елементи як «пророчі візії», «містичний досвід», альтернативні до ортодоксального християнства світоглядні позиції, котрі відносять до вчення гностиків, маніхейства) в останні роки поставав об'єктом розгляду в роботах ряду літературознавців: Т. Гундорової, О. Забужко, Н. Зборовської, С. Кочерги, М. Моклиці, О. Огнєвої, Я. Поліщука, В. Шаяна та ін.

відбувається від серцевого неспокою, серцевих травм, від полум'я, яке палає в серці, наче підтверджуючи постулат юнгіанської школи в психоаналізі про Люциферову (просвітлюючу) дію страждань і горя, котрі стимулюють підвищення самосвідомості, бо кожного разу спричинене стражданнями полум'я у серці завершується творчим самовираженням. «Життя духовне народжується перш і раніш цього світла розуму, в мороці й темряві, тобто в глибинах, неприступних для нашого обмеженого погляду. Якщо із засад цього життя виникає світло знання й розуміння, як наступне його явлення, то цим цілком виправдовуються біблійні погляди на значення людського розуму, який є вершина, а не коріння духовного життя людини» [17, с. 95], – пише П. Юркевич, підкреслюючи світлоносну роль розуму щодо життя серця.

Світлові епіфанії вказують на творчий духовний процес, нове структурування життя душі. У християнській, індійській та іранській традиціях божества є світлом, або ж вони випромінюють світло (як, наприклад, у тибетських міфах, чи у біблії – єдиносущність світла й Ісуса Христа, сюжет із Преображенням), так само випромінюють світло мудреці, котрим вдалося досягти рівень космічної свідомості. Згідно неотаїстського трактату «Гасниця золотої квітки», прокоментованого Юнгом, «світло природним чином перебуває всередині людини, в її серці. Його можна розбудити і змусити рухатися завдяки процесу космо-фізіологічної містики» [5, с. 335]. Як стверджує М. Еліаде, незалежно від природи й інтенсивності відчуття світла, воно завжди переростає в релігійний досвід. З окремих поезій Лесі Українки можна висувати, що поетеса була свідомо метафізичності й містицизму досвідів взаємодії серця ліричних героїв зі світлом. Так, у поезії «Братові й сестрі на спомин» прочитується своєрідне «містичне осяяння», просвітлювальна дія свідомості щодо життя серця (почуттів, інтуїції): «Не спи, не спи! – говорить ясний місяць, – / Бо, як заснеш, я промінь наведу, / Немов стрілу, і втрелю в сонне око, – / Присняться марища бліді і невизначні, / Жах стисне серце і розбудить вмиць. / Не спи, не спи, тебе я очарую, / І наяву побачиш дивний сон» [12, с. 312]. Схожі внутрішні події зображені в поезії «Завітання»: «В темних та гострих очах його погляд непевний світився, – / Сумно дивився в простор, і палкії лилися з них сльози. / Горе тому, в чие серце ті сльози огнистії кануть: / Лихо та горе, всесвітню нікчемність побачить він разом, / В серці в його запалає той племін страшенний, жерущий, / Що у тім погляді жевріє, – і безнадійність, / Тяжка, понура, обгорне його, наче хмара осіння» [12, с. 64]; у поемі «Місячна легенда»: «На небо він глянув очима смутними, / Од місяця промені впали / Йому на обличчя стрілами срібними, / В сльозах йому сріблом заграли. / Лагіднеє світло до серця проникло, / Серденько міцніше забилося, / І все, що давно було з пам'яті зникло, / Зненацька так ясно з'явилося» [12, с. 104]. Імовірно, поетеса образно передає психологічний процес творчого перекладу інформації дологічного, правопівкульного сприйняття – мови серця – на повільну «словесну мову» лівої півкулі (її моторно-мовної області) – мову свідомості, про що писав у нарисах з психології творчості «П'ять етюдів» Анатолій Макаров, звернувши увагу на великі випередження Лесею Українкою через звичайну методику самопостереження (інтроспекції) психофізіологічних відкриттів ХХ ст. [8, с. 135]. У цьому контексті світлові образи постають алегоричним втіленням свідомості, котра виконує просвітлювальну, пробуджувальну функцію в житті серця.

Мотив взаємодії серця із зорями й місяцем, варіюючись та еволюціонуючи, пронизує наскрізь Лесину лірику від ранніх поезій із циклу «Зоряне небо» («Моя люба зоря ронить в серце мені...», «Я сьогодні в тузі, в горі...» та ін.), до текстів, написаних у пізніший період: «Спалахнула далека зірниця. / Ох, яка мене туга взяла! / Серце гострим ножом пройняла... / Спалахнула далека зірниця...» [12, с. 160]; «Ви, зорі, байдужі зорі! / Колись ви інакші були, / В той час, коли ви мені в серце / Солодку отруту лили» [12, с. 161]; «Прокидалась край неба зірниця, / Мов над озером тихим, глибоким / Лебідь сплескував білим крилом. / І за кожним тим сплеском яскравим / Серце кидалось, розпачем билось, / Замирало в тяжкій боротьбі. / Я змаганням втомилась кривавим, / І мені заспівати хотілось / Лебединую пісню собі» [12, с. 164]. У наведених поезіях і цитатах з творів впадає у вічі мінорна емоційна тональність, через яку поетеса передає стан ліричної героїні.

Цей смуток стає зрозумілим у контексті уявлень про світ середньовічних християнських містиків та давньогрецьких філософів-ідеалістів, яким модель людського життя бачилася як вертикаль. Данте «будує вражаючу пластичну картину світу, яка напружено живе й рухається по вертикалі вгору і вниз: дев'ять кіл пекла нижче землі, над ними сім кіл чистилища, над ними десять небес. Груба матеріальність людей і речей знизу і лише світло й голос угорі» [1]. У сновидінні Сципіона Африканського, записаного Цицероном і прокоментованого згодом Макробієм (цей коментар належить до найвизначніших джерел неоплатонізму в середньовічній європейській культурі) людська душа порівнюється з небесними світилами. Макробій у своєму коментарі пише, що блаженні душі, вільні від щонайменшого впливу тіла, мешкають на небі, а спокушені «поцейбічним» (земним) життям, непомітно відводяться вниз. Земне життя трактується як царство смерті для душі. Макробій, покликаючись на платоніків, навіть вказує місця на небі, через яке душі спускаються на землю і навпаки – підіймаються у свою питому сферу існування. Отож, зоряне небо нагадувало середньовічним мислителям про «справжню батьківщину» душі й ув'язнення її в матеріальності земного життя. У цьому контексті цілком виправданими виглядають

переживання ліричної героїні Лесі Українки, котра в багатьох моментах репрезентує себе як людина середньовіччя і, споглядаючи далекі світила на нічному небі, відчуває себе охопленою незбагненим смутком і тугою, а її серце рветься й раниється зоряним світлом. Властиве індивідуально Лесі Українці розуміння просвітлювального і вивільняючого значення художньої творчості постає на межі взаємодії двох центральних концептів її художнього метатексту – Логоса і Серця – де Світло виконує роль своєрідного метафізичного посередника.

У рамках біблійно-християнського дискурсу аналогічну дію виконує Дух Святий у людському серці через посередництво Божого Слова, як сказано у другому посланні апостола Петра: «І маємо ще сильніше пророче слово. Ви добре робите, зважаючи на нього як на світильник, який світить у темні місці, аж поки почне розвиднятися, і рання зоря зійде в серцях ваших» [Петр. II 1:19]. У поезії Лесі Українки «Пророк» (З біблійних мотивів) пробуджувальну функцію, як і в Біблії, виконує Дух: «Я духові серцем сказав: / «Навіщо ти будиш мене серед ночі? / Навіщо сі тихі уста розв'язав? / І речі надав їм пророчі? / Оспали тут люди, в них в'ялі серця, / Народ сей не вдався на борця» [12, с. 417]. Образ «оспалих сердець» – також досить поширений у Святому Письмі мотив. Наприклад, у Євангелії від Матвія Христос, пояснюючи учням необхідність говорити притчами, каже: «На них збувається пророцтво Ісаї, що каже: Слухом почуєте, та не зрозумієте, і дивлячись, не побачите, – бо серце в цього народу затовстіло. Вони на вуха тяжко чують і зажурили свої очі, щоб не бачити очима, і не зрозуміти серцем, та не повернутись, – щоб я змілів їх» [Мт. 13:15]. Таким чином, образи духу, думок і світла в контексті лірики Лесі Українки виконують аналогічні дії стосовно образу людського серця.

Духовне пробудження людини і в Святому Письмі, й у всій християнській літературній традиції часто реалізується в образі вогню, котрий приймає людина. Так, наприклад, в Євангелії від Матвія Іван Хреститель, здійснюючи хрещення, мовить: «Я хрещу вас у воді на покаяння, а той, хто йде за мною, від мене потужніший, і я не гідний носити йому взуття. Він вас хреститиме Духом Святим і вогнем» [Мт. 3:11], а в Євангелії від Луки апостоли під час таємної вечері запитують один в одного: «Чи не палало наше серце в нас у грудях, коли він промовляв до нас у дорозі та вияснював нам писання?» [Лк. 24:32], або ж яскравий образ зіслання Духа Святого у книзі «Діянь апостолів»: «А як настав день П'ятидесятниці, всі вони були вкупі на тім самім місці. Аж ось роздався знезацька з неба шум, неначе подув буйного вітру, і сповнив увесь дім, де вони сиділи. І з'явилися їм поділені язики полум'я, і осіли на кожному з них. Усі вони сповнилися Духом Святим і почали говорити іншими мовами, як Дух давав їм промовляти» [Ді. 2:1-4]. Німецький християнський містик Яків Беме у своєму творі «Аврора, або Ранкова зоря під час сходження» звертається до образу вогню в такому ж значенні: «Але коли душа буває запалена Святим Духом, вона радіє в тілі, наче наростає велика пожежа, так що серце й нирки охоплюються радісним трепетом: однак не до великого й глибокого пізнання в Бозі, своєму Отці, приходить тоді душа, але тільки любов до Бога, Отця її, тішиться так в огні Святого Духу» [3]. Причому осередком цих подій постає людське серце: «Але коли людина тут, на землі, буває просвітлена Духом Святим із Джерела Ісуса Христа, то така радість сходить у серце її й у всі жили, що все тіло тремтить і душевний дух тішиться, наче б вона була у Святий Трійці» [3].

Полум'я в серцях ліричних персонажів Лесі Українки теж інколи провокується впливом надприродних, метафізичних сил, як, наприклад, у поезії «Ангел помсти». Описані в поезії духовні події асоціюються з видінням святої Терези та її оточуючих, про те, як свята «була «вознесена» вгору над огорожею монастиря після причастя і як біля неї появився ангел зі золото вогняним мечем, на кінці якого горіло маленьке полум'я, як цей ангел пронизав мечем серце й нутрощі, вийняв їх і запалив тіло великою любов'ю до бога [10, с. 487]. Часто «огневий» вплив на серце в ліриці Лесі Українки зумовлений персоніфікованими образами болю, жалю, туги, ураз, розпачу – котрі мають або суто особистий інтимний характер, або ж подаються в сублімованому варіанті вболівання за долю народу. Так, у циклі поезій «Сльози-перли» постає образ колективного національного серця, котре лірична героїня відчуває як своє власне: «Ох, слъози палкі – вони душу палили, / Слди полишили огнисті навіки. / Ті жалі гіркіі – вони мені серце зв'ялили! / Для нього даремні всі ліки» [12, с. 55]; «Всі наші слъози туюго палкою / Спадуть на серце, – серце запалає... / Нехай палає, не дає спокою, Поки душа терпіти силу має. / Коли ж не стане сили, коли туга / Вразить украй те серденько замліле, / Тоді душа повстане недолуга, / Її розбудить серденько зболіле» [12, с. 55]; «Так плачмо, браття! Мало ще наруги, / Бо ще душа терпіти силу має; / Хай серце плаче, б'ється, рветься з туги, / Хай не дає спокою, хай палає!» [12, с. 55]. «Чого боятись нам? Палив нам душу розпач, / Котивсь по людях, мов лиха зараза, / І серце розтинав, мов лютий меч. – Умер пророк – на нас мов грім ударив» [11, с. 219]. Найчастіше приводом до серцевого горіння виступають особисті прикрощі: «Тяжко жити в зрадливому світі! / В серці рани глибокі палають, / Серце вражене буде щеміти, / Поки в землю його не сховають!...» [12, с. 100] («Місячна легенда»); «У чорную хмару зібралася туга моя, / Огнем-блискавицею жаль мій по ній розточився, / Ударив перуном у серце, / І рясним дощем полились мої слъози» [12, с. 165] («У чорную хмару зібралася туга моя...»); «Гори багрянцем кривавим спалахнули, / З промінням сонця західним прощаючись, – / Так моє серце жалем загорілося, / З милим, коханим моім

розлучаючись» [12, с. 202] («Східна мелодія»); «Горить моє серце, його запалила / Гарячая іскра гіркого жалю» [12, с. 161] («Горить моє серце, його запалила...»).

Досить частотним у ліриці Лесі Українки є образ квітки, що проростає з серця: «Ще маревом легким над нами витає / Блакитна весняная мрія», / А в серці розкішно цвіте-процвітає / Злотистая квітка – надія» [12, с. 29] («La (Nocturno)»); «Де полягла козацькая голова думлива, / Виріс там будяк колючий та суха кропива. / Виросла там квітка, у темниці в ямі, / Ми її зірвали, – нехай буде з нами! / Квітка тая, може, виросла з якого / Козацького серця, щирого, палкого?.. / Чи гадав той козаченько, йдучи на чужину, / Що вернеться з його серця квітка на Україну?...» [12, с. 77] («Ой високо сонце в яснім небі стало...»); «Ясні очі були, і погляд їх був, наче промінь; / Любо всміхався, від усміху того у серці / Радісна, тиха надія, мов квітка лілеї, розквітла» [12, с. 65] («Завітання»). Прямих аналогій у біблійному тексті до цього образу не знайдемо, але досить часто зустрічається образ «духовного дерева», «дерева життя». Так, у притчах Христос порівнює з деревом царство небесне, котре, як відомо, перебуває в людських серцях: «Царство небесне подібне до зерна гірчиці, що його взяв чоловік та й посіяв на своїм полі. Воно, щоправда, найменше з усіх зерен; але як виросте, стає найбільшим з усієї городини, і навіть стає деревом, так що птаство небесне злітається і гніздиться на його гілках» [Мт. 13: 31-32]. З іншого боку, образ страстей Христових, його рани від списа і кровотечі, образ яких зливається із образом церкви як виноградної лози, котра проростає з тієї рани й страждань Месії задля людства (що зафіксовано, зокрема, в українській іконографії 18 ст.: «Христос у чаші», «Розп'яття Христа з виноградною лозою», «Христос Виноградар») – теж певним чином співвідноситься з образом квітки, що проростає із серця. Цей образ видається також модифікацією алхімічного філософського дерева, символом духовного преображення-переродження. «Дерево з корінням у серці росте від дзеркала божества через розуміння і розгалужується у сферу почуттів. Коріння і стовбур цього дерева представляють божественну природу людини і можуть бути названі його духовністю. Віти дерева – індивідуальність людини, листя – особистість» [14, с. 177]. На малюнках це дерево зображувалося з корінням у серці і кроною в людській голові. В одній з Лесиних поезій серце постає в метафоричному образі дерева: «О, знаю я, багато ще промчить / Злих хуртовин над головою в мене, / Багато ще надій із серця облетить, / Немов од вихру листячко зелене» [12, с. 182]. У поемі «Місячна легенда» образ духовного скарбу-творчості, пророшеного з поетового серця («Наче квітка, росою умита, / Так мій скарб від тих сліз розцвітав, / Мов калинонька, сонцем пригріта, / Від палкого жалю виростав. / Місяць промінням смутним. Лагідним / Цілував його, пестив, кохав, / Але сам своїм серденьком бідним / Я життя своїм серденьком дав» [12, с. 105], нагадує Христову проповідь про духовні плоди: «Добра людина з доброго скарбу серця свого виносить добре; лиха ж – з лихого (серця) лихе виносить, бо з переповненого серця говорять її уста» [Лк. 6:43, 44,45].

З образом квітів пов'язаний у ліриці Лесі Українки образ серця-жертви: «Навіщо ти серце моє одурила, привабила маревом щастя? / Навіщо ти вирвала в мене слова, що повинні б умерти зо мною? / Ти квітами серця мого дорогу собі устелила, / І кров'ю його ти окрасила шати свої» [12, с. 191] («Ave Regina»); «І що, коли не загартує серця, / а спалить і спотворить пал страшний? / І що, коли замість віночка щастя / покриють серце плями від огню?» [12, с. 361-362] («Хто дасть моїм очам потоки сліз?»); «Загорися ти, моє серденько, / запалай пожаром. / Коли ношу кривавії квіти, / нехай же недаром!» [12, с. 390] («Ой не зникли золотії терни»). Квіти як плоди серця ліричної героїні та її кров співвідносяться з жертвними хлібом і вином – котрі символічно трансформуються під час християнської меси у «святі дари».

В українському кордоцентричному екзистенціалізмі П. Юркевича ніякі дії й збудження, що йдуть від зовнішнього світу, не можуть викликати в душі уявлень чи почувань, якщо останні несумісні з сердечним настроєм людини. Такою ж безплідною буде кожна інтелектуальна діяльність без участі серця. «Якби людина виявляла себе одним лише мисленням, – пише філософ, – яке в такому разі було б, імовірно, найдостеменнішим образом зовнішніх предметів, то різноманітний, багатий на життя й красу світ відкривався б її свідомості як правильна, але водночас нежива математична величина» [17, с. 89]. Схожий опис діяльності людського мозку маємо в незавершеній поезії Лесі Українки «Légende des siècles», написаній у період творчої зрілості: «Гадала: замкнуся у тиху кімнату, / на скарби всесвітньої думки багату, / сховаю в книжки всі чуття, мов у труни, / замовкнуть у серці моєму всі струни, / сама тільки думка, холодна, ясна, / жива в мені буде, вона лиш одна. / Мій розум тоді розвів'ється так вільно / і буде зорити без гніву, а пильно / на давні віки, на колишні події, / на трупи світів, на померлі надії, / на марища віри, на кості людей, / на зародки звірів, ростин та ідей...» [12, с. 422]. У цій поезії маємо ряд авторських асоціацій, пов'язаних із розумовою діяльністю чи рухом думки, але ці асоціації не найсвітліші: замкнутий простір, книги, труни, мовчанка, холод, давнина, трупи, кості, зародки, – у своїй більшості це символи смерті. Отже, духовне життя в Лесі Українки, жінки, як відомо, дуже добре (і не лише для свого часу) освіченої, якій інтелектуальне життя не могло бути чужим, все ж, духовне життя й життя взагалі асоціювалося далеко не з інтелектуальним ростом та накопиченням знань. «Найкращі філософи й великі поети усвідомлювали, що серце їхнє було істинним місцем

народження тих глибоких ідей, які вони передавали людству в своїх творах, а свідомість, діяльність якої поєднана з функціонуванням органів чуттів і головного мозку, лише давала цим ідеям ясноту й визначеність, притаманні мисленню» [17, с. 90], – писав П. Юркевич. Осередням духовного життя ліричних героїв Лесі Українки також постає серце.

Таким чином, концепт «серця» в ліриці Лесі Українки постає своєрідним інтертекстуальним перехрестям різних кодів умовно-фідейстичного дискурсу, чи в термінології Лесі Українки – «пророчої утопії», серед яких вирішальна роль відводиться біблійно-християнському, у тому числі й неканонічному, гностичному.

Література

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе / М. Бахтин // <http://www.twirpx.com/file/172016/>
2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф.С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
3. Беме Я. Аврора, или Утренняя заря в восхождении / Я. Беме // <http://www.lib.ru/INOOLD/BEME/aurora.txt>
4. Донцов Д. Літературна есеїстика / Д. Донцов. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2009. – 688 с.
5. Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / Мірча Еліаде; пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян, В. Сахно. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 591 с.
6. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1970. – 923 с.
7. Кочерга С.О. Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів: монографія / С.О. Кочерга. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. – 656 с.
8. Макаров А. П'ять етюдів. Підсвідомість і мистецтво. Нариси з психології творчості / А. Макаров. – К.: Радянський письменник, 1990. – 285 с.
9. Макробій А.Т. Коментарі до сновидіння Сципіона Африканського / А.Т. Макробій. – К.: Тандем, 2000. – 176 с.
10. Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор; пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
11. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах. Том 10. Листи (1876-1897) / Леся Українка. – К.: Наукова думка. – 541 с.
12. Українка Леся. Твори в чотирьох томах: Том I. / Леся Українка; упоряд. Н. Вишнеvsька; передм. Л. Міщенко. – К.: Дніпро, 1981. – 541 с.
13. Українка Леся. Усі твори в одному томі / Леся Українка; передм. М. Литвинця. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2008. – 1376 с.
14. Шейнина Е.Я. Энциклопедия символов / Е.Я. Шейнина. – М.: АСТ; Харьков: Торсинг, 2007. – 591 с.
15. Юнг К.Г. О природе психе: сборник / К.Г. Юнг; пер. с англ. – М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 2002. – 414 с.
16. Юнг К.Г. Ответ Иову / К.Г. Юнг; пер. с нем. – М.: ООО «Издательство АСТ», «Канон+», 2001. – 384 с.
17. Юркевич П.Д. Вибране / П.Д. Юркевич; переклад з російської В.П. Недашківського; упорядкування, передмова й примітки А.Г. Тихолаза. – К.: Абрис, 1993. – 416 с. – (Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі»).
18. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – 2-е вид., перероб. і доп. / В. Янів; упоряд. М. Шафовал. – К.: Знання, 2006. – 341 с.